

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

РУДИЙ НАЗАР ЯРОСЛАВОВИЧ

УДК 347.64 (477) (09)

**ІНСТИТУТ ОПКИ І ПІКЛУВАННЯ В УКРАЇНІ:
ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Львів – 2011

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України

Науковий керівник – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України

Сливка Степан Степанович,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
професор кафедри теорії та історії держави і права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, старший науковий співробітник
Головко Олександр Миколайович,
Харківський національний університет внутрішніх справ, перший проректор з навчальної та методичної роботи

кандидат юридичних наук, доцент

Редькіна Олена Миколаївна,
Кримський юридичний інститут
Одеського державного університету внутрішніх справ,
заступник декана юридичного факультету

Захист відбудеться « » травня 2011 р. о ____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 35.725.03 у Львівському державному університеті внутрішніх справ за адресою: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Львівського державного університету внутрішніх справ за адресою: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26

Автореферат розісланий « » квітня 2011 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І.Ю. Настасяк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Проголошення та розбудова України як демократичної, правової та соціальної держави вимагає ґрунтовного історико-правового вивчення та осмислення зародження і функціонування на українських територіях елементів правової системи.

Інститут опіки і піклування завжди був невід'ємною складовою правової системи та відображав ставлення суспільства до охорони і виховання осиротілої дитини, забезпечення гідної життєдіяльності неповносправним суспільним верствам. Науковий аналіз становлення та розвитку інституту опіки і піклування в Україні дозволяє глибше зрозуміти специфіку державно-правового розвитку українського народу, відтворити систему правових відносин, що характеризують самотність правової системи України, забезпечити наступність розвитку вітчизняного права.

Національні особливості правового регулювання суспільних відносин у сфері опіки починають формуватися на українських територіях ще з IX ст. З появою перших писаних правових джерел зафіксовано поняття опіки, яке передусім забезпечує збереження майна підопічних. У процесі розвитку феодальних та організації станово-представницьких відносин вдосконалюється регулювання відносин у сфері опіки, з'являється поняття піклування. Зважаючи на втрату державності, інститут опіки та піклування розвивався в рамках правових систем іноземних держав. Але спираючись на звичаєво-правову основу, закладену ще в Київській Русі, яка втілилася в Руській Правді, інститут опіки не лише зберіг свою самотність на українських землях, а й вплинув на формування аналогічних правових інститутів у Польському королівстві та Великому князівстві Литовському. Сформований на основі звичаєвого давньоруського права Третій Литовський статут продовжував регулювати суспільні відносини аж до XIX ст., забезпечуючи правову самодостатність українського народу в період відсутності Української держави.

Відсутність національної традиції опіки і піклування малолітніх дітей спостерігалася в Українській РСР. Це було зумовлено відповідною державно-правовою ідеологією, спрямованою на побудову соціалістичної держави та складними історичними подіями 1917–1919 рр., Голодомором 1932–1933 рр., Другою світовою війною, що спричинили появу великої кількості дітей позбавлених батьківської опіки та сиріт. Тому в СРСР віддавався пріоритет державним формам опіки, а не сімейним, розв'язуючи тим самим проблему бездоглядних дітей та їх ідеологічного виховання.

Вивчення та узагальнення досвіду становлення і розвитку національного права, окремих його інститутів, сприятиме ефективнішому правовому регулюванню суспільних відносин. Адже інститут опіки і піклування, на сучасному етапі історичного розвитку Української держави, потребує

вдосконалення законодавчого регулювання з урахуванням національних правових традицій.

Проблема розкриття місця, сутності та історичного значення інституту опіки і піклування у правовій системі України, простеження етапів формування і розбудови вказаного інституту права на українських землях, здійснення всебічного аналізу звичаєвого та позитивного опікунського права набувають особливого значення й актуальності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації безпосередньо пов'язана з правовими аспектами науково-дослідної роботи «Проблеми реформування правової системи України» (державний реєстраційний номер 0109U007853) та науково-дослідною роботою «Філософсько-правові та теоретико-історичні проблеми державотворення та правотворення в Україні» (державний реєстраційний номер 0109U007855) Львівського державного університету внутрішніх справ.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є поглиблення історико-правових знань щодо виникнення і розвитку інституту опіки та піклування на українських землях; встановлення національних особливостей та підходів до регулювання опікунських відносин.

Для досягнення поставленої мети поставлено такі дослідницькі *завдання*:

- визначити ступінь наукової розробки проблеми, сформулювати історико-теоретичне підґрунтя та окреслити джерельну базу дослідження;
- встановити час появи опікунських норм в Україні та оформлення їх в окремий правовий інститут опіки і піклування;
- виокремити основні історичні етапи розвитку інституту опіки і піклування на території України;
- визначити поняття і правові основи інституту опіки і піклування;
- розкрити зміст і завдання опіки та піклування відповідно до норм звичаєвого та позитивного права;
- розглянути особливості регулювання майнових правовідносин між опікуном та опікуваним, підстави та практику притягнення опікуна до юридичної відповідальності;
- виокремити органи та посадових осіб, які встановлювали, контролювали та призупиняли опіку та піклування;
- розробити рекомендації для вдосконалення чинного законодавства у сфері опіки і піклування.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері опіки і піклування в Україні на різних етапах історичного розвитку.

Предметом дослідження є історико-правові особливості виникнення та розвитку інституту опіки і піклування в Україні.

Предмет дослідження розглядається в хронологічних рамках, які охоплюють період від заснування Київської Русі (IX ст.) і до проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.).

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження складають філософські, загальнонаукові та спеціальні методи, що діють у єдності та взаємозв'язку.

Філософський метод діалектики дозволив розглянути досліджувану проблему у динаміці її розвитку, зрозуміти логічність та послідовність виникнення, розвитку і зникнення правових явищ відповідно до історичного розвитку суспільства. Діалектичний підхід, при якому ті чи інші елементи інституту опіки розглядаються у єдності та суперечності, дозволяє пізнати об'єктивну реальність існування інституту опіки як цілісного явища.

Із загальнонаукових методів застосовувалися структурний, функціональний, сходження від абстрактного до конкретного, аналізу та синтезу юридичних фактів і абстрагування.

Сукупність спеціальних методів є основою проведення дисертаційного дослідження. Комплексне застосування історичного, порівняльно-правового, структурно-функціонального, інституціонального, соціологічного та методу узагальнення юридичної практики дало змогу системно підійти до досліджуваної проблематики. Застосування історичного методу дозволило виявити суттєві зміни у догляді за малолітніми сиротами з боку суспільства і держави. Використання порівняльно-правового методу в діахронному і синхронному вимірах дозволило краще зрозуміти еволюцію норм інституту опіки, особливості їх розвитку під впливом Великого князівства Литовського, Польщі, Російської, Австрійської та Австро-Угорської імперій. Структурно-функціональний метод використовувався для виявлення основних ознак інституту опіки і піклування, а інституціональний – для вивчення діяльності органів та посадових осіб, які займалися організацією опіки. Соціологічний метод слугував з'ясуванню соціальної відповідності норм права, що регламентували встановлення і здійснення опіки, щодо різних класових та соціальних груп. Узагальнюючи юридичну практику, вдалося дослідити міру і ступінь застосування звичаєвого права при розгляді судами опікунських справ.

У дисертаційному дослідженні використані евристичні методи, засновані на використанні досвіду, інтуїції, творчого мислення як сукупності властивих людині механізмів вирішення творчих завдань.

Теоретичну основу роботи становлять праці вітчизняних та зарубіжних науковців, а саме: П.П. Музиченка, В.С. Кульчицького, І.Б. Усенка, Н.М. Крестовської, С.В. Юшкова, С.С. Дністрянського, К.О. Неволіна, С.А. Макаруча, П.П. Чубинського, О.О. Малиновського, С.В. Пахмана, О.І.

Карпенко, Ю.М. Походзіло, М.М. Кобилецького, І.В. Ковальчук, І.Я. Терлюка, Л.Ю. Міхеєва, Н.В. Михайлова, Н.М. Яковенко, Р.М. Лашенко, В.Є. Рубаника, Ю.Г. Гошка, М.В. Гримич, Н.М. Єршової, І.В. Ковальчук, О.С. Невзорова, О.І. Анатольєва, С.І. Беґея, Р.П. Чмелика, Т.В. Янченка, Г.К. Матвєєвої, Б.Ф. Кондратова, А.М. Нечаєва, А. І. Пергамент та ін.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена тим, що дисертація є першим в українській історико-правовій науці комплексним науковим дослідженням становлення та еволюції інституту опіки і піклування. Сформульовані висновки та положення містять елементи наукової новизни.

Уперше:

- системно розглянуто вітчизняну та зарубіжну історіографію питання, визначено її основні концептуальні напрями;

- визначено час появи опіки на українських землях, що передувє виникненню держави – Київської Русі. Першим правовим джерелом, яке на законодавчому рівні регулювало встановлення опіки, прийнято вважати Руську Правду. Але ретельне вивчення русько-візантійських договорів (907, 911, 944 та 971 років) та посилання в них на більш раннє правове джерело – Закон Руський (VII–IX ст.) – дозволяють, відповідно, датувати появу норм інституту опіки VII–IX ст.;

- встановлено етапність розвитку інституту опіки і піклування в Україні відповідно до історіографічних традицій періодизації розвитку держави і права, а саме: перший етап від VII–IX ст. до XIV ст. (від виникнення Київської Русі до припинення існування Галицько-Волинського князівства); другий – XIV–XVII ст. (перехід українських земель під владу Польського королівства та Литовсько-Руської держави, а згодом Московського царства та Речі Посполитої); третій – XVIII – початок XX ст. (перебування українських земель під владою Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій); четвертий – 1917–1991 рр. (проголошення Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки; входження їх земель до Другої Речі Посполитої та УРСР; проголошення незалежності України);

- розкрито особливості джерел права (правових звичаїв, нормативних актів та судової практики), які регулювали суспільні відносини в сфері опіки і піклування в різних частинах України, що перебували у складі іноземних держав;

- проаналізовано взаємодію звичаєвого та позитивного права при формуванні інституту опіки. Відзначено важливість дії звичаєвого опікунського права в часи відсутності національної держави, позаяк воно дозволяло зберегти ментальні особливості регулювання вказаних правовідносин;

- обґрунтовано історико-правові засади та основоположні принципи правового регулювання відносин у сфері опіки і піклування в Україні;

набули подальшого розвитку:

- вивчення державно-правових та наукових підходів до інституту опіки і піклування в Україні;

- твердження про те, що інститут опіки і піклування в Україні у процесі історичного розвитку зберігав свою національну правову ідентичність до поширення радянського законодавства;

- дослідження взаємозв'язку захищеності прав опікуваного та загального ставлення до дитини в суспільстві;

удосконалено:

- джерельну базу досліджень інституту опіки і піклування, що була впорядкована за критеріями: походження, внутрішній зміст та зовнішня форма джерел.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів зумовлені актуальністю наукової теми. Положення, обґрунтовані у дисертаційному дослідженні, сприятимуть поглибленню та збагаченню історико-правової науки знаннями про особливості формування та функціонування інституту опіки і піклування.

Результати дослідження можуть бути використані у навчальному процесі юридичних та інших гуманітарних закладів освіти, зокрема, при викладанні курсів «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Сімейне право України» тощо. Теоретичні положення та висновки дисертації будуть корисними при підготовці підручників та навчальних посібників.

У правотворчій діяльності Верховної Ради України окремі положення роботи можуть бути використані при підготовці нормативних актів, що регулюють опіку малолітніх сиріт, зокрема для реорганізації дитячих будинків радянського зразка, діяльність яких суперечить українським національним традиціям та вимогам виховання повноцінних членів демократичного правового суспільства.

Таким чином, отримані результати можуть бути використані для впровадження та застосування позитивного історичного досвіду правового регулювання опікунства в Україні на сучасному етапі державотворення.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ, висвітлювалися у доповідях і наукових повідомленнях на таких міжнародних і всеукраїнських науково-практичних заходах: XVII Міжнародна історико-правова конференція «Регіональні аспекти історико-правових досліджень» (м. Донецьк, 2008 р.); XX Міжнародна історико-правова конференція «Земля і

земельні відносини в історії права, держави і юридичної думки» (м. Судак, 25–28 вересня 2008 р.); XXI Міжнародна історико-правова конференція «Категорії, поняття і терміни історико-юридичної науки» (м. Миколаїв, 23–26 квітня 2009 р.); Всеукраїнський круглий стіл «Проблеми державотворення та правотворення в Україні» (м. Львів, 5 березня 2010 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації знайшли відображення у 8 публікаціях здобувача, зокрема 4 статті опубліковано у провідних фахових наукових виданнях з юридичних дисциплін.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Обсяг основного тексту дисертації становить 210 сторінок, загальний обсяг – 233 сторінок, у тому числі список використаних джерел – 23 сторінки (233 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації; висвітлено зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами; визначено мету і завдання дослідження, його об'єкт і предмет; охарактеризовано методи та підходи, що використовувалися у дослідженні, наукову новизну одержаних результатів і їхнє практичне значення; подано відомості щодо апробації основних положень дисертаційного дослідження, його структури й обсягу.

Розділ 1 «Історіографічна та джерельна база дослідження» складається з двох підрозділів, у яких здійснено аналіз наукових праць, узагальнено архівні матеріали та нормативно-правові документи, використовувані в дослідженні.

Підрозділ 1.1. «Історіографія дослідження» містить відомості про стан наукової розробки теми.

Встановлено, що дослідження вітчизняними та зарубіжними науковцями інституту опіки і піклування або окремих його норм є фрагментарним та неповним. У них розкривається зміст опіки і піклування на певному історичному етапі його існування або в контексті розвитку цивільного, ювенального, спадкового, звичаєвого права, інституту права власності.

Праці П.П. Чубинського, К.О. Неволіна, С.С. Дністрянського, І. Черкаського, М.Ф. Владимирського-Буданова, К.А. Левицького, С.В. Пахмана, О.С. Невзорова, Р. Нараївського відображають опіку та піклування і у звичаєвому, і в позитивному праві XIX–XX століть, описують дію російського та австрійського права на українських територіях.

Радянський період історіографії можна розділити на два етапи – до Другої світової війни і після. На першому етапі доцільно відзначити праці Комісії для виучування звичаєвого права України за редакцією Н.П. Василенка, О.О. Малиновського, А.Е. Кристера. У них зібрано багатий матеріал щодо звичаєвого українського права, зокрема й опікунського. Післявоєнні праці

А.І. Пергамент, А.М. Нечаєвої, Н.М. Єршової, Є.М. Белгородської, Л.М. Левіна, Г. К. Матвєєва та інших присвячені розгляду опіки і піклування як окремого інституту цивільного права.

Після проголошення незалежності України в 1991 році з'являються історико-правові, історичні, етнологічні та етнографічні дослідження, в яких частково розкривається еволюція норм опіки і піклування та становлення їх як окремого інституту. Це, зокрема, праці таких учених, як П.П. Музиченко, І.Б. Усенко, Н.М. Крестовська, С.А. Макаруч, Л.Ю. Міхеєва, М.В. Гримич, І.Я. Терлюк, Ю.Г. Гошко, Н.М. Яковенко, В.Є. Рубаник, І.Й. Бойко, С.І. Бегей, Ф.Н. Михайлов та ін.

У підрозділі 1.2. *«Джерельна база дослідження»* аналізуються нормативно-правові акти, судова та адміністративна практика, матеріали історичних та етнографічних досліджень.

Досліджено виникнення і становлення норм опіки в українському феодальному суспільстві. Розглянуто Русько-Візантійські договори, Руську Правду, Повість врем'яних літ, Литовські Статути, українські грамоти XV–XVI століть, Магдебурзьке право, статuti братств, заповіти та ін. Відзначено раннє формування в українському позитивному праві поняття опіки, джерелом якого були звичаї. Характерним для опіки і піклування у феодальних джерелах права є їхня відповідність стану розвитку суспільства. Якщо у Руській Правді було лише кілька статей, то в Литовських статутах існував уже окремий розділ, пов'язаний з питаннями опіки.

Відзначено дію на українських землях Третього Литовського статуту, німецького та звичаєвого права. Спроби їх кодифікації та систематизації втілювалися у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) і «Збірнику малоросійських прав» (1807 р.). У них норми опіки і піклування виділені в окремий інститут, заснований на позитивному і звичаєвому праві. У XIX столітті інститут опіки і піклування зазнав суттєвого впливу австрійського та російського законодавства. Але введення Австрійського цивільного кодексу (1811 р.) та Російського Зводу законів (1832 р.) на українських землях не скасувало повністю дію звичаєвого опікунського права.

Побудова соціалістичної держави в СРСР вимагала нових підходів до опіки і піклування. Система цінностей, яку пропагували більшовики, втілювалася і в праві. Опіка і піклування були виокремлені в інститут, що становив частину законодавства про шлюб і сім'ю та знайшов своє закріплення у Кодексі законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР 1926 р. та Кодексі про шлюб і сім'ю УРСР 1969 р. Пріоритет у них віддавався державним формам опіки і піклування, що сприяло вихованню дітей, позбавлених батьківської опіки та дітей-сиріт, в дусі державної ідеології.

Для об'єктивної оцінки розвитку інституту опіки і піклування в дисертації використано архівні документи, що стосуються конкретних справ по

опіці. Аналіз цих документів дав змогу зрозуміти процес організації та провадження опіки, особливості застосування позитивного та звичаєвого права.

Розділ 2 «Становлення опікунства на території України в добу Середньовіччя та Відродження (IX–XVII ст.)» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 2.1. «Суть інституту опіки у феодальному суспільстві» розкриваються умови, в яких здійснюється санкціонування звичаєвих норм, що регулювали опіку в родовій общині. Ранньофеодальні суспільства у Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві відзначаються домінуванням правового звичаю в сфері опіки. Винятками тут виступають представники князівських родів та привілейованих станів, які були наділені світською владою, то ж старі звичаєві норми для них були неприйнятними. Опікунів шукали з-поміж рівних собі за владою, вдаючись навіть до укладення міжнародних договорів про опіку з монархами інших держав (угоди Галицько-Волинського князя Романа з Угорським та Польським королями).

З розвитком феодальних відносин прослідковано побудову ієрархічної системи опіки, відповідно до станового поділу суспільства. У сиріт, з числа феодальної знаті, опікунів зазвичай було кілька, хтось із них відповідав за виховання дітей, більш сильні та заможні слідували за збереженням та примноженням майна, а очолював цю вертикаль – монарх. Констатовано існування в українському феодальному суспільстві залежності рівня і якості опіки за дитиною від її матеріального становища та соціального статусу.

У підрозділі 2.2. «Визначення загальних засад опікунства у звичаєвому та позитивному праві (IX–XVII ст.). Конфлікти в справах опіки та їх вирішення» зазначено, що перші норми, які регулювали опіку, з'явилися ще в дохристиянський період у Законі Руському і були тісно пов'язані з нормами спадкового права. Закріплення звичаєвих опікунських норм у Руській Правді характеризується намаганням захистити майнові інтереси осиротілої дитини. Пошук опікунів здійснювався серед найближчих родичів. Незважаючи на досить суттєву обмеженість прав жінок у ранньофеодальному суспільстві, пріоритет в опіці дітей віддавався саме матері, але за умови, що вона не вийде вдруге заміж.

Норми опіки, вироблені в Київській Русі, продовжували діяти у Галицько-Волинському князівстві, на українських землях у складі Польського королівства та Литовсько-Руської держави. Зазначаючи вдосконалення на рівні звичаєвого і позитивного права, окремі норми, що регулювали опіку, були об'єднані в інститут опіки і піклування у Литовських статутах. Характерною ознакою вказаного інституту був не лише захист матеріальних інтересів сироти, а й належне її виховання та освіта.

Посилення впливу Церкви та міського самоуправління відбувалось і у сфері опіки над сиротами. Часто це призводило до конфліктів, враховуючи різну станову юрисдикцію феодального суспільства.

Розділ 3 «Розвиток та формування інституту опіки і піклування на українських землях у складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій (XVIII – початок XX ст.)» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 3.1. *«Визначення в позитивному праві поняття опіки, прав і обов'язків опікуна та опікуваного»* проаналізовано подальший розвиток інституту опіки і піклування на українських землях у складі іноземних держав. Констатовано тривалість дії норм інституту опіки і піклування, що містились у Третьому Литовському статуті. За ним відбувалося визначення поняття опіки та загальних засад її встановлення і припинення, аж до прийняття Зводу законів (1832 р.) в Російській імперії та Австрійського цивільного кодексу (1811 р.).

Звід законів Російської імперії (X том) регулював правовідносини у сфері опіки на українських землях. У ньому було використано багато норм старого українського опікунського права, зокрема щодо порядку призначення і пошуку опікунів, виходу з-під опіки. Нововведеннями були офіційна заборона залишати дітям матір-опікунку (дочкам до заміжжя, а синам до вступу в училище).

Відповідно до Австрійського цивільного кодексу, опіка стає обов'язком. За відмову виконання опікунських функцій суд міг накласти штраф. Також вводиться поняття співопікуна та куратора, які повинні допомагати основному опікуну здебільшого у вирішенні питань збереження та примноження майна опікуваного.

Незважаючи на поширення в Російській та Австрійській (Австро-Угорській) імперіях законодавства про опіку, на українських землях продовжувало паралельно діяти звичаєве опікунське право, засноване на давніх традиціях українського права.

У підрозділі 3.2. *«Поняття та місце опіки у звичаєвому праві»* розглянуто розуміння опіки, яке склалося у народній правосвідомості і втілювалося у правила поведінки – правові звичаї.

Державне законодавство дозволяло застосування серед непривілейованих суспільних станів звичаєвого права, яке було поширено по всій території України і використовувалося при потребі захисту не лише малолітніх сиріт (напівсиріт), але і літніх, неповносправних людей. Встановлено, що опіка і піклування були складовою більш ширшого поняття – приймацтва, яке вироблене в рамках української звичаєво-правової традиції і базувалося на добровільному прийнятті в сім'ю однієї або кількох осіб на умовах опіки або усиновлення.

Відзначено роль громади та місцевої влади при встановленні опіки, зважаючи на те, що відповідно до звичаєвого права, цим займалися передусім родичі дитини.

У підрозділі 3.3. *«Практика судів з вирішення спорів між опікуваним та опікуном»* розкривається порядок розгляду судами конфліктних ситуацій, що виникали у сфері опіки.

Враховуючи те, що суди були вищими інстанціями у прийнятті рішень щодо опіки, актуальним є відслідкування їхньої реакції на неналежне виконання опікуном своїх обов'язків: міра і засоби покарання недобросовісних опікунів, юридичні можливості відновлення опікуваного в порушених правах.

Досліджено реагування судових інстанцій на використання громадами при встановленні опіки звичаєвого права та сприйняття його при вирішенні судових спорів.

Розділ 4 «Інститут опіки і піклування у Другій Речі Посполитій та Українській РСР» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 4.1. *«Визначення опіки і піклування в позитивному праві»* розглядаються підходи до розуміння опіки на українських землях у складі Другої Речі Посполитої та Української РСР.

У Другій Речі Посполитій продовжує діяти Австрійський цивільний кодекс (1811 р.), тому зберігаються попередні основи правового регулювання опіки і піклування. Допускається використання звичаєвого права, особливо це стосується селянського побуту Галичини, хоча формальну силу при вирішенні пов'язаних з опікунством справ мали все ж статті державного законодавства: Австрійського цивільного кодексу та цивільного законодавства Польщі.

Радянська держава, ставши на шлях побудови соціалізму, починає використовувати нові підходи до опіки і піклування, які здебільшого ігнорували історичні надбання цього інституту як, нібито, неприйнятні для соціалістичного суспільства. Опіка починає ставати інструментом виховання «повноцінних» членів комуністичного суспільства. Опікун міг бути призначений малолітній дитині при живих батьках, якщо вони виховували у дитини ворожість до радянської влади. Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадського стану УРСР 1926 р. вже стає більш сприятливими для дитини загалом. Основним завданням опікунів стає захист особистих та майнових інтересів опікуваних, а сама опіка має сприяти отриманню освіти та професійних навичок. Повністю від участі в опіці усуваються представники духовенства, політично неблагонадійні особи.

Для боротьби з безпритульністю в 1936 році в радянському опікунському законодавстві вводиться патронатна форма опіки, відповідно до якої, особа яка виявила бажання прийняти на виховання у свою сім'ю дитину-сироту, повинна була укласти угоду з органом охорони здоров'я або відділом народної освіти. Такий договір укладався на добровільних засадах і передбачав утримання вихованця на рівні з іншими членами родини.

Кодекс про шлюб і сім'ю прийнятий Верховною Радою УРСР 20 червня 1969 року визначає перелік осіб, яким встановлюється опіка або піклування та вказує, що опікун або піклувальник призначається на добровільній і безоплатній основі. Ліквідується така сімейна форма опіки, як патронат, а

основна увага приділяється дітям, які знаходяться під опікою (піклуванням) державних установ.

У підрозділі 4.2. *«Пошук та призначення опікунів. Права та обов'язки опікунів (піклувальників) та опікуваних»* вказано на проблемність пошуку опікунів в Українській РСР через велику кількість безпритульних (наслідки Першої світової війни, державної політики руйнування Церкви та духовно-культурних основ суспільства, Голодомор 1932–1933 рр.). У результаті держава вдалася до радикальних кроків у боротьбі з безпритульністю – створення дитячих будинків.

Таким чином, держава перебрала на себе роль опікуна, хоча в законодавстві передбачено можливість встановлення опікунів (піклувальників) з числа родичів чи сторонніх осіб.

Відзначено збереження традиційних підходів до пошуку опікунів у Другій Речі Посполитій. Якщо опіку не було встановлено за батьківським заповітом, то пріоритет надається родичам осиротілої дитини. У разі відсутності таких, суд може призначити опікуна з числа сторонніх осіб, з огляду на їхні здібності, маєтки, стан та осілість. Причому така особа може відмовитися від покладених на неї опікунських функцій, але повинна обґрунтувати свою відмову в суді. В разі ненадання достатніх аргументів, суд може накласти штраф за ухилення від прийняття опіки.

У підрозділі 4.3. *«Юридична практика вирішення суперечок між опікуваним та опікуном (піклувальником)»* розглянуто підходи щодо відновлення в правах опікуваних, якщо їх майновим чи особистим інтересам було завдано шкоди. Характерним тут є однозначне негативне ставлення з боку державних органів і суспільства до недобросовісних опікунів, і в Українській РСР, і в Речі Посполитій.

Констатовано, що переважна більшість конфліктів між опікуваним та опікуном у буржуазному суспільстві Речі Посполитої, відбувалася через неналежне ставлення до майна опікуваного, використання його опікуном у власних цілях. Натомість в Українській РСР більшість конфліктів були немайнового характеру і їх намагалися вирішувати на опікунських радах, не доводячи до судового розгляду.

У підрозділі 4.4. *«Законодавче забезпечення та організація системи державного і громадського нагляду за здійсненням опікуном (піклувальником) своїх обов'язків»* встановлено, що контроль за опікунською діяльністю залежав від завдань опіки, які в умовах буржуазного та соціалістичного суспільства мали спільні та відмінні риси. Але відзначено, що кінцева мета формально була спільною – виховання опікуваного як повноцінного члена соціуму та захист його майнових інтересів.

Вказано на ту суттєву відмінність, що в радянській частині України основними контролюючими органами були державні структури, натомість в Східній Галичині, Буковині, Карпатській Україні – громадські структури, максимально наближені до конкретної дитини.

ВИСНОВКИ

Дослідження формування та еволюції інституту опіки і піклування в Україні, аналіз поглядів науковців, які розглядали окремі елементи цієї історико-правової проблеми, вивчення судової практики, використання нових підходів до осмислення або переосмислення розвитку опікунства на українських землях дозволило зробити такі висновки:

1. Запропоновано визначення поняття інституту опіки і піклування як системи відособлених правових норм у межах сімейного права, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з реалізацією права малолітньої чи неповнолітньої дитини (сироти або позбавленої батьківського піклування) на захист її особистих та майнових інтересів.

2. Опрацьована джерельна база свідчить про більш раннє виникнення норм опіки, ніж прийнято вважати. Руська Правда стверджувала і закріплювала вже існуючі норми Закону Руського та діючого звичаєвого права. Тому можемо датувати виникнення інституту опіки і піклування на українських землях VII–IX століттям, тобто періодом виникнення Закону Руського.

Згадки про нього містяться у русько-візантійських договорах (907, 911, 944 та 971 років), де описується порядок розподілу спадку руських людей, які померли у Візантії, та отримання його родичами в Київській Русі (норми опіки у феодальному суспільстві тісно пов'язані зі спадковими, тому очевидним є існування в Законі Руському поняття опіки). Процес цей мав здійснюватися за Законом Руським, що свідчить про високий, як на той час, його рівень, адже ігнорувалися норми високорозвиненого греко-римського права, що діяло у Візантії.

3. Відповідно до історіографічних традицій періодизації розвитку держави і права, визначено етапи становлення і розвитку інституту опіки і піклування в Україні. Відзначено наступність і запозичення на кожному етапі формування інституту опіки і піклування, що проявлялося у збереженні діючих національних основ регулювання опікунських відносин та використанні іноземного правового досвіду щодо опіки і піклування в національній системі права.

4. Домінуючу роль в укладанні писаних нормативно-правових актів (Руської Правди, Литовських статутів) відігравало звичаєве опікунське право, яке в подальшому враховувалося при регулюванні суспільних відносин на українських землях, що перебували під владою Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій. У XVIII ст. в Росії відбувся ряд спроб кодифікувати українські правові норми (в тому числі опікунські), що втілилися у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) і «Збірнику малоросійських прав» (1807 р.). При укладанні Зводу Законів Цивільних (Том X) 1835 р. було використано норми опіки і піклування попередніх кодифікацій,

дію яких було санкціоновано для українських губерній. На території Східної Галичини та Північної Буковини, попри дію Австрійського цивільного кодексу, широкого застосування набуло звичаєве українське право. Це свідчить про збереження національних особливостей інституту опіки в Україні, використання яких сприяло кращому врегулюванню суспільних відносин.

5. Зважаючи на домінування станового принципу в інституті опіки і піклування та слабе законодавче регулювання опіки для непривілейованих суспільних верств, широкого поширення набуло звичаєве право. Воно було розповсюджене на всій території України і використовувалося при потребі захисту не лише малолітніх сиріт (напівсиріт), але й літніх чи неповносправних людей. Опіка і піклування були складовою більш широкого поняття – приймацтва, яке діяло в рамках української звичаєво-правової традиції і базувалося на добровільному прийнятті в сім'ю однієї або кількох осіб на умовах опіки або усиновлення.

6. Упродовж усього історичного розвитку інституту опіки і піклування на українських землях простежується взаємозв'язок між місцем, яке посідає дитина в суспільстві, та рівнем опіки нею в разі відсутності батьківського піклування. Опіка у феодальному праві була зорієнтована на збереження майна опікуваного. Поширення ж буржуазного права фокусується на важливості охорони особистих прав дитини (виховання, освіта). Радянська модель опіки передбачала необхідність ідеологічної складової у вихованні дитини, але при цьому усувала будь-які відмінності між дітьми, народженими в шлюбі та поза ним.

7. Важливим елементом інституту опіки і піклування в Україні було врегулювання відносин у сфері опіки майна малолітньої дитини, боротьба зі зловживаннями з боку опікунів своїми обов'язками. Вже починаючи з Литовських статутів, законодавець закріплює норму, за якою розпоряджатися майном опікуваної дитини може особа, що володіє не меншими статками, ніж в опікуваного (окрім того, вона повинна мати авторитет господарника та порядної людини в громаді). На українських землях під владою Австрії (Австро-Угорщини) це питання врегульовується шляхом призначення куратора, що безпосередньо доглядав за майном. Якщо вартість майна опікуваного була значною, то призначався професійний управлінець з відповідною освітою та навичками. У Російській імперії майном опікуваного займався співопекун, який здебільшого призначався з числа родичів.

Зважаючи на сучасний розвиток ринкових відносин в Україні, належне збереження майна опікуваного (якщо воно має високу ринкову вартість) може становити певні труднощі. Тому є потреба в додатковому врегулюванні таких відносин шляхом призначення професійного управителя майном опікуваного.

8. За радянською моделлю організації опіки і піклування надавалася перевага державній формі опіки, здійснюваній в установах інтернатного типу. Умовою згоди державних органів на прийняття опіки фізичною особою було подання нею власного клопотання, погодженого з усіма членами родини, надання великої кількості довідок тощо. Такий опікун, за задумом комуністичних законодавців, мав стати не лише куратором майнових справ опікуваного неповнолітнього, але і його вихователем – у розумінні «комуністичного виховання». Кандидату могло бути відмовлено з класових (у 20–30-х рр. ХХ ст.), політичних (дисидентська судимість) чи ідеологічних (служитель культу) міркувань. У позитивному праві закріплювалося безоплатне здійснення обов'язку опіки, більше того, опікун (піклувальник) ніс додаткову відповідальність за майнову шкоду, завдану діями опікуваного. Тим самим невиправдано звужувалася можливість віднайдення потенційного опікуна та збереження соціальних зв'язків дитини, що потребувала опіки, шляхом її залишення у звичному середовищі.

9. При здійсненні опіки і піклування у дорадянський період важлива роль відводилася громадським організаціям, Церкві, освітнім закладам, які всіляко допомагали опікунам у здійсненні ними своїх обов'язків, створенні сприятливих умов виховання дитини, її соціалізації. При цьому обґрунтовано позицію щодо поступової ліквідації дитячих будинків радянського зразка, які не забезпечують належного рівня опіки та виховання дітей, обмежують їхню соціалізацію, що призводить до відірваності дитини від реального суспільного життя і повної неготовності до самостійної життєдіяльності при досягненні повноліття.

10. При вдосконаленні чинного законодавства у сфері опіки і піклування в Україні повинні враховуватися історичні особливості його розвитку, що полягають у домінуванні сімейних форм опіки (і у позитивному, і в звичаєвому праві); належному захисті майнових інтересів опікуваного (при потребі призначення професійних управляючих майном); встановленні юридичної відповідальності опікуна (включаючи кримінальну) за неналежне виконання чи зловживання своїми правами щодо опікуваного; впровадженні системи заохочень за належне виконання опікуном своїх обов'язків; залученні до вирішення проблеми бездоглядних дітей громадських організацій, Церкви, освітніх закладів та інших дієвих інституцій громадянського суспільства.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Рудий Н.Я. Розв'язання питань, пов'язаних із опікунством, та їх законодавче забезпечення на українських землях, що входили до складу Російської імперії / Н.Я. Рудий // Вісник Донецького інституту внутрішніх справ. – 2009. – № 1. – С. 40–48.

2. Рудий Н.Я. Система нагляду за належним виконанням опікуном та куратором своїх обов'язків на території Галичини (перша половина XX ст.) / Н.Я. Рудий // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського; Науковий журнал. Серія «Юридичні науки». Т. 22 (61). – 2009. – № 1. – С. 342–349.
3. Рудий Н.Я. Інститути опіки і кураторства в юридичній та звичаєвій практиці Галичини (перша половина XX ст.) / Н.Я. Рудий // Право і безпека. – 2009. – № 2 – С. 117–122.
4. Рудий Н.Я. Інститут опіки та піклування в українському ранньофеодальному суспільстві / Н.Я. Рудий // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2009. – Вип. 4. – С. 33–41.
5. Рудий Н.Я. Регіональні особливості інституту опіки і кураторства в юридичній і звичаєвій практиці на території Галичини у складі Австро-Угорської монархії / Н.Я. Рудий // Регіональні аспекти історико-правових досліджень: матеріали XVII міжнародної історико-правової конференції (31 травня – 3 червня 2007 р.). – Донецьк, 2008. – С. 180–186.
6. Рудий Н.Я. До питання походження інституту опіки в Київській Русі / Н.Я. Рудий // Проблеми державотворення та правотворення в Україні: матеріали учасників Всеукраїнського круглого столу (5 березня 2010 р.). – Львів, 2010. – С. 36–39.
7. Рудий Н.Я. Вирішення майнових конфліктів в інституті опіки на території Галичини (1918–1939 рр.) / Н.Я. Рудий // Земля і земельні відносини в історії права, держави і юридичної думки: матеріали XX Міжнародної історико-правової конференції (25–28 вересня 2008 р.). – Сімферополь, 2009. – С. 451–454.
8. Рудий Н.Я. Термін «куратор» у цивільному австрійському законодавстві кінця XIX початку XX ст. та його функції і повноваження при встановленні опіки в Галичині (на матеріалах судової практики) / Н.Я. Рудий // Категорії, поняття і терміни історико-юридичної науки: матеріали XXI Міжнародної історико-правової конференції (23–26 квітня 2009 р.). – Миколаїв, 2009. – С. 47–50

АНОТАЦІЯ

Рудий Н.Я. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Львівський державний університет внутрішніх справ. – Львів, 2011.

У дисертації досліджується виникнення та розвиток інституту опіки та піклування в Україні з IX століття до проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року). Розглянуто та проаналізовано нормативно-правові акти, архівні матеріали та наукову літературу, щодо опіки і піклування на українських землях.

З'ясовано причини та умови виникнення первинних норм, що регулювали відносини у сфері опіки, подальший їх розвиток та трансформацію в окремий інститут права. Відображено поетапне формування інституту опіки і піклування на українських землях відповідно до розвитку суспільно-економічних формацій держави і права та рівня духовно-культурного розвитку українського суспільства. Вказано на вплив іноземних держав (у складі яких перебували українські землі) на розвиток інституту опіки і піклування та важливу роль українського звичаєвого права, норми якого зберігали національні особливості опіки і піклування. Відповідно до результатів дослідження, сформульовано загальні засади інституту опіки і піклування в Україні, які сформувалися протягом тривалого історичного періоду та знання яких буде корисним при реформуванні сучасного українського законодавства щодо опіки і піклування.

Ключові слова: опіка, піклування, опікун, опікуваний, порядок вибору опікуна, призначення опікуна, права та обов'язки опікуна, припинення опіки.

АННОТАЦИЯ

Рудый Н.Я. Институт опеки и попечительства в Украине: историко-правовое исследование. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01. – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Львовский государственный университет внутренних дел. – Львов, 2011.

В диссертации исследуется возникновение и развитие института опеки и попечительства в Украине с IX столетия до провозглашения независимости Украины (24 августа 1991 года).

Рассмотрены и проанализированы нормативно-правовые акты, архивные материалы, раскрывающие вопрос опеки и попечительства на украинских землях, а также научная литература. Установлены причины и условия возникновения первичных норм, которые регулировали отношения в сфере опеки, дальнейшие их развитие и трансформацию в отдельный институт права.

Раскрыто поэтапное формирование института опеки и попечительства на украинских землях в соответствии с развитием общественно-экономических

формаций государства и права и уровнем духовно-культурного развития украинского общества.

Начало формального закрепления отдельных норм, регулирующих опеку, совпало с возникновением феодального государства – Киевской Руси. В своде правовых норм Русская Правда закреплена процедура опеки, которая основывалась на обычных нормах поведения. В процессе исторического развития все более значимыми становились феодальный строй и христианская религия, распространившие своё влияние и на нормы опеки. В результате Церковь частично перебрала на себя функции по обеспечению опеки, а сами нормы были приведены в соответствие с требованиями развитого феодального государства и закреплены в Литовских статутах.

В диссертации отмечено, что нормы опеки и попечительства по Третьему Литовскому Статуту (основаном на старом русско-украинском праве) применялись на украинских землях вплоть до XIX века. Характерной их особенностью была защита имущественных прав опекаемого. Также в обязанности опекуна входило не только воспитание ребёнка, но и предоставление ему образования (в соответствии с его материальными возможностями).

Закрепляется попечение за незащищёнными социальными слоями и душевнобольными.

На украинских землях в составе Российской империи, начиная с 1743 года, предпринимаются попытки кодификации и систематизации источников украинского права. В сводах законов «Права, по которым судится малороссийский народ» и «Собрание малороссийских прав» систематизируются опекунские нормы Третьего Литовского статута, Саксонского Зеркала и обычного права. Эти своды не были утверждены в качестве действующих, а служили лишь как учебники-комментарии по украинскому праву и толковали уже действующие нормы опеки и попечительства.

В 1842 году на всей территории Российской империи введен Свод Законов, в котором детально регламентировался процесс установления, ведения и прекращения опеки, но на основании сословных особенностей общества. На украинских землях в составе Австрийской, а затем и Австро-Венгерской империи общественные отношения в сфере опеки и попечительства с 1812 года регулируются Австрийским гражданским кодексом, ставшим своеобразным компромиссом между буржуазным и феодальным правом. Характерной его особенностью была возможность применения обычных норм опеки и попечительства. Этим успешно пользовалось в основном сельское украинское население, так как прежние (обычные) нормы ему были более понятны и знакомы.

После вхождения западноукраинских земель в состав Второй Речи Посполитой до 1933 года остаются в силе опекунские нормы (как позитивного, так и обычного права), которые применялись в Австро-Венгерской империи. Это позволило украинцам сохранить национальные особенности института опеки и попечительства, которые учреждались уже в буржуазном государстве и обществе.

Формирования социалистического государства в Украинской ССР имело определенное влияние и на институт опеки и попечительства. В законодательстве прослеживается переход от судебного к административному порядку установления опеки и попечительства.

Развитие системы государственных опекунских учреждений позволяло эффективно бороться с детской беспризорностью после Первой и Второй мировых войн. В мирное время воспитание детей, лишённых родительской опеки, в государственных детских домах и интернатах, в изоляции их от жизненных реалий, служило, інструментом формирования образцовых членов социалистического общества.

В соответствии с результатами исследования, изложены общие основы института опеки и попечительства в Украине, которые сформировались на протяжении длительного исторического периода и знание которых будет полезным при реформировании современного украинского законодательства по опеке и попечительству.

Ключевые слова: опека, попечительство, опекун, опекаемый, куратор, патронат, правовые последствия опеки и попечительства, прекращение опеки и попечительства.

ANOTATION

N. Rydyi. Institute of guardianship and trusteeship in Ukraine: historical and legal research. – Manuscript.

Thesis for the degree of Candidate of Sciences, specialty 12.00.01 – theory & history of state and law; history of political and legal studies – Lviv State University of Internal Affairs. – Lviv, 2011.

The thesis studies the origin and development of the institute of guardianship & trusteeship in Ukraine starting from IX century till the proclamation of independence of Ukraine on 24 August, 1991.

Normative and legal acts were taken into account and analyzed so as archival materials and scientific literature regarding the guardianship and trusteeship within Ukraine. Causes and conditions of the primary rules that were governing the relations in the sphere of guardianship, were found, also their further development and transformation into a separate institute of law.

Clearly reflected are the results of the gradual formation of the institute of guardianship and trusteeship in Ukraine according to the development of socio-

economic formations of the state and law and the level of spiritual and cultural development of Ukrainian society.

Specified on the influence of foreign countries (including the Ukrainian lands), development of the institute of guardianship and trusteeship and the important role of the Ukrainian common law which norms are preserved the national features of guardianship and trusteeship.

According to the results of this research there were formulated general principles of the institute of guardianship & trusteeship of Ukraine, which were formed during the long historical period and will be helpful in reforming the current Ukrainian legislation as for guardianship and trusteeship.

Key words: guardianship, trusteeship, guardian, ward, the selection order of the guardian, appointing of the guardian, guardian's rights and obligations, termination of guardianship.